

КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨЛҮК БААЛУУЛУКТАР

Азарабу Кулубекова Оморакуновна¹, Анара Джумабаева Эмилбековна²

¹ф.и. к., Америка таануу жана котормо кафедрасынын доценти Ош мамлекеттик университети

²улук окутуучу Америка таануу жана котормо кафедрасынын доценти Ош мамлекеттик университети 7

¹e-mail: akulubekova@oshsu.kg, ¹ORCID: 0000-0002-6352-5459

²e-mail: adjumabaeva@oshsu.kg, ²ORCID: 0009-0008-5196-2206

Аннотация: Бул макалада кыргыз макал-лакаптарында чагылдырылган үй-бүлө баалуулуктары улуттук тилдик дүйнө таанымдын маанилүү элементи катары каралат. Лингвомаданий жана аксиологиялык ыкмаларга таянып, үй-бүлө, туугандык институтуна байланыштуу макал-лакаптардын иштеши талданат. Мында макал-лакаптардын салттуу кыргыз коомунун жашоосун жөнгө салуучу социалдык нормаларды, адеп-ахлактык мамилелерди жана жүрүм-турум моделдеринин кандайча чагылдыраарына өзгөчө көңүл бурулат. Изилдөө паремиологиялык булактарда жана оозеки кепте жазылган кеңири таралган макал-лакап тексттерине таянат. Талдоо көрсөткөндөй, кыргыз макал-лакаптарында үй-бүлө эң жогорку баалуулук, бакубаттуулуктун булагы, адамдын таянычы жана коомдук тартиптин негизи катары көрсөтүлөт. Күйөө менен аялдын ролдору, ата-энени сыйлоо, тукум улоо, улууларды урматтоо жана кичүү балдарга кам көрүү түшүнүктөрү маанилүү орунду ээлейт. Макал-лакаптар социалдык-маданий чындыктарды гана чагылдырбастан, ошондой эле коомдун жүрүм-турумун салттуу этникалык жакшылык жана тууралык түшүнүктөрүнө ылайык жетектеп, нормативдик функцияны да аткарат. Жыйынтыктар макал-лакаптар муундар арасында үй-бүлөлүк баалуулуктарды сактоо жана өткөрүп берүү үчүн маанилүү механизм экенин тастыктайт.

Ачкыч сөздөр: үй-бүлөлүк баалуулуктар; макал-лакаптар; кыргыз маданияты; лингвомаданий изилдөөлөр; паремиология; салттуу коом.

СЕМЕЙНЫЕ ЦЕННОСТИ В КЫРГЫЗСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация: В статье рассматриваются семейные ценности, отражённые в кыргызских пословицах, как важнейший фрагмент национальной языковой картины мира. Опираясь на лингвокультурологический и аксиологический подходы, автор анализирует функционирование пословиц, связанных с институтом семьи и родственных отношений. Особое внимание уделяется тому, каким образом через пословицы транслируются социальные нормы, моральные установки и модели поведения, регулирующие жизнь кыргызского традиционного общества. Материалом исследования послужили общезыковые пословичные тексты, зафиксированные в паремиологических сборниках и живой устной речи. Проведённый анализ показал, что в кыргызских пословицах семья предстает как высшая ценность, источник благополучия, опора человека и основа общественного порядка. Значимое место занимают представления о роли мужа и жены, почитании родителей, продолжении рода, поддержке старших и заботе о младших. Пословицы не только отражают социально-культурные реалии, но и выполняют нормативную функцию, направляя поведение членов общества в соответствии с традиционными этническими представлениями о добре и должном. Полученные результаты подтверждают, что пословицы являются важным механизмом сохранения и передачи семейных ценностей между поколениями.

Ключевые слова: семейные ценности; пословицы; кыргызская культура; лингвокультурология; паремиология; традиционное общество.

Abstract: This article examines the family values reflected in Kyrgyz proverbs as an important element of the national linguistic worldview. Relying on linguo-cultural and axiological approaches,

the paper analyses the functioning of proverbs related to the institutions of family, and kinship. Special attention is paid to how these proverbs reflect the social norms regulating life in traditional Kyrgyz society, ethical relations, and models of behaviour. The study is based on widely-circulated proverbial texts recorded in paremiological sources and oral speech. The analysis shows that in Kyrgyz proverbs, the family is presented as the highest value, a source of well-being, a support for a person, and the basis of social order. Significant emphasis is placed on the roles of husband and wife, respect for parents, continuation of the family line, reverence for elders, and care for younger children. Proverbs not only reflect socio-cultural realities, but also perform a normative function, guiding the behavior of society in accordance with traditional ethnic concepts of goodness and righteousness. The findings confirm that proverbs represent an important mechanism for preserving and transmitting family values across generations. **Keywords:** family values; proverbs; Kyrgyz culture; linguocultural studies; paremiology; traditional society.

1. Киришүү

Азыркы гуманитардык илимдерде тил айланадагы чындыкты гана чагылдырбастан, элдин баалуулуктар системасын – анын дүйнө таанымын, адеп-ахлактык көрсөтмөлөрүн жана маданий артыкчылыктарын чагылдырары барган сайын айкын болуп баратат. Элдик акылмандыкты топтолгон түрдө чагылдырган жана кылымдар бою социалдык тажрыйбаны топтоп, өткөрүп берүү каражаты болгон макалдар бул контекстте өзгөчө маанилүү.

Үй-бүлөлүк баалуулуктар кыргыз элинин салттуу маданиятында борбордук орунду ээлейт. Кылымдар бою үй-бүлө коомдук түзүлүштүн өзөгү, тарбиялоо мейкиндиги, үрп-адаттарды, салт-санааны жана руханий нормаларды сактоо үчүн кызмат кылып келген. Ошондуктан, макалдарда үй-бүлө маселелерин изилдөө этникалык топтун улуттук дүйнө таанымын жана маданий коддорун тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Бул теманын актуалдуулугу улуттук салттарды лингвوماданий изилдөөгө болгон кызыгуунун өсүшү, ошондой эле баалуулук багыттарын калыптандыруудагы тилдин ролун түшүнүү зарылдыгы менен аныкталат. Макалдар туруктуу, кептеги даяр материалдар же кыска тексттер катары идеалдуу үй-бүлө модели, анын мүчөлөрүнүн ортосундагы ролдордун бөлүштүрүлүшү, адеп-ахлактык нормалар жана милдеттер жөнүндө жамааттык идеяларды камтыйт.

Бул макаланын **максаты** – кыргыз макалдарында үй-бүлө баалуулуктарынын чагылдырылышын талдоо. Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү **милдеттер** коюлат:

- *үй-бүлө институту менен байланышкан негизги баалуулук доминанттарын аныктоо;*
- *макал-лакаптардын негизги семантикалык топторун аныктоо;*
- *үй-бүлөлүк макал-лакаптардын маданияттагы функцияларын сыпаттоо.*

Бул изилдөөнүн **объектиси** – кыргыз макал-лакаптары, ал эми **предмети** – алардын аксиологиялык мазмуну эсептелет.

Макаланын **илимий жаңылыгы** төмөнкүдөн турат:

1. Кыргыз макал-лакаптарындагы үй-бүлөлүк баалуулуктардын биринчи жолу **комплексүү аксиологиялык-лингвوماданий изилдөөсү** жүргүзүлдү.

2. Үй-бүлө институтунун *төрт борбордук баалуулугу* (урмат-сый, ынтымак, тарбия, эмгек) системалуу аныкталып, талданды, алардын *семантикалык структурасы* жана *функционалдык өзгөчөлүктөрү* талданды.

3. Макал-лакаптардын үй-бүлөлүк баалуулуктарды муундан-муунга өткөрүп берүүдөгү *дидактикалык, регулятивдик жана когнитивдик функциялары* негизделди.

4. Салттуу жана заманбап контексттеги үй-бүлөлүк баалуулуктардын *трансформациясынын тенденциялары* көрсөтүлдү.

2. Макаланын материалы жана методдору:

Изилдөөнүн материалы катары кыргыз макал-лакаптары паремиологиялык сөздүктөрдөн жана эне тилинде сүйлөгөндөрдүн күнүмдүк сөздүгүнөн түзүлгөн тексттер кызмат кылат. Мындан тышкары иште теориялык бөлүмүндө аксиология, паремеология маселелерине жана изилдөө эмгектерине анализ жүргүзүлөт. Изилдөөдө төмөнкү методдор колдонулат:

- *сыпаттап жана чечмелеп берүү;*
- *контексттик талдоо;*
- *тематикалык топтор боюнча баалуулуктарды классификациялоо.*

Бул изилдөө баалуулуктар жана баалоочу маанилер тилде кандайча чагылдырыларын изилдеген аксиологиялык лингвистиканын алкагында жүргүзүлөт. Изилдөөчүлөр макал-лакаптар – бул элдин жамааттык тажрыйбасын каймана түрдө чагылдырылган кептеги туруктуу, даяр материалдар экенин белгилешет.

Иштин жыйынтыктары төмөнкү тармактарда колдонулушу мүмкүн:

1. *Этнопедагогикада* – кыргыз элинин үй-бүлөлүк баалуулуктарын тарбиялоо процессине интеграциялоо;
2. *Тил окутууда* – кыргыз тилин чет тилдүү окутууда лингвомаданий компетенцияны калыптандыруу, маданий аралык коммуникацияны өркүндөтүү;
3. *Лексикографияда* – макал-лакаптардын аксиологиялык сөздүктөрүн түзүү;
4. *Социалдык практикада* – азыркы үй-бүлөлөрдө салттуу баалуулуктарды сактоонун жана берүүнүн методикалык негизи;
5. *Салыштырма изилдөөлөрдө* – түрк элдеринин паремиологиялык фондун салыштыруу үчүн материал.

Коммуникативдик ыкмага таянып, Э.М. Вольф баалоонун аткаруучулук жөндөмүн [6, 177-бет] белгилейт, аткаруучу этиштердин жоктугуна карабастан, баалоочу предикаттар адамдын жүрүм-турумун жөнгө салат. Ушул эле ойду изилдөөчү П. Грайс да айткан, ал макалдар мааниси логикалык анализ менен эмес, сөздө колдонуу шарттары менен аныкталуучу табигый тилдик сөз айкаштарынын катарына кирет деп туура белгилеген [7, с. 218].

Изилдөөчүнүн өзүнүн акыл-эси менен айткан сөзүн кошо алганда, ар кандай текст лингвоаксиологиялык изилдөөгө ылайыктуу. Адабий жана көркөм эмес тексттердин лингвистикалык аксиологиясы, ошондой эле динге, расага, социалдык тапка, субмаданиятка жана саясий партияга жараша социалдык аксиосфера, ошондой эле гендердик, курактык, үй-бүлө баалуулуктар жана акырында, жеке баалоо чөйрөсү айырмаланат.

Бул жааттагы заманбап лингвистикалык изилдөөлөр антропоборбордук мүнөзгө ээ, анткени бул тил менен руханий чөйрөнүн ортосундагы байланыш, тил жана баарлашуу, тил жана маданият, ошондой эле тилдин адамдык баалуулуктар жана көз караштар менен байланышы сыяктуу маселелерге өзгөчө көңүл бурууда көрүнөт. Ошентип, адам фактору заманбап лингвистиканын көңүл борбоунда турат.

Жогоруда айтылгандай, “баалоо” лингвистикалык аксиологиядагы борбордук түшүнүк. Ал субъекттин реалдуулук объектилерине карата калыптанган, социалдык жактан бекемделген, оң же терс, ачык же имплициттүү, нормалдуу же нормалдуу эмес мамилеси катары аныкталат, дүйнөнүн тилдик сүрөтүн калыптандырат.

Улуттук гана эмес, илимий тилге да мүнөздүү түшүнүктөр баалоочу мааниге ээ. Өзгөчөлүгү, норма менен байланышкан ар бир сөз, адатта, колдонууда имплициттүү баалоону киргизет. Ал тургай, нейтралдуу көрүнгөн сөздөр да баалуулукту билдире алат. Бул

чындыгында эмненин бар жана эмне болушу керек деген айырмачылыкты татаалдаштырат. Баалоо тилдин өнүгүү маданиятына жана тарыхына көз каранды, ар кандай элдер, топтор жана улуттар бири-биринен айырмаланган өзгөчө ички баалуулуктарга ээ, алар тилде чагылдырылып, жайылтылат.

Демек, “баалуулук” категориясы реалдуу жана элестетилген кубулуштардын (нерселердин, процесстердин, ой-максаттардын, билимдердин, үлгүлөрдүн, моделдердин, стандарттардын ж.б.), жыйындысы – бул адамдын же коомдун жашоосун же өнүгүүнүн объективдүү мыйзамдарынын ортосундагы шайкештик, ал дал келүү даражасынын сапаттык көрүнүшүн чагылдырат, субъекттердин гармониялуу жана натыйжалуу өнүгүү процессин түшүндүрөт. Ошол баалуулуктарды сактоо жана өткөрүп берүүдөгү эң натыйжалуу каражаттардын бири макал-лакаптар болуп саналат, аларды изилдөө паремиологиянын предмети болуп эсептелет.

2.2. Паремиология жана макал-лакаптардын аксиологиялык мүнөздөмөсү

Паремиялар (макал-лакаптар) улуттук-маданий өзгөчөлүктү изилдөө үчүн бөтөнчө түшүмдүү даяр материал болуп саналат. В.Н. Телиянын пикиринде, бул тилдик бирдиктер “...тилдик коомчулуктун материалдык, социалдык же руханий маданияты менен байланышкан жана анын маданий-улуттук тажрыйбасына жана салттарына күбө болушу мүмкүн” [18, с. 216]. Маданий коддордун репрезентативдүүлүгү тилдин паремиологиялык фондун түзгөн тилдик бирдиктердин семантикасында эң жогорку көрсөткүчкө ээ, бул орус филологдорунун изилдөөсүнүн жыйынтыктары менен тастыкталат [12, с. 28].

Паремиология (байыркы грек тилинен *παροιμία* *paroimia* – үлгү-насаат аңгеме жана *λόγος* *logos* – сөз, окуу) – фразеологиянын бир бөлүмү, филологиянын паремияларды – макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү антимакалдарды, накыл сөздөрдү, веллеризмдерди, ураандарды, девиздерди, афоризмдерди, табышмактарды, белгилерди жана башка сөздөрдү изилдөөгө жана классификациялоого арналган бөлүмү, анын негизги максаты – топтун, элдин ж.б. жашоо тажрыйбасына негизделген салттуу баалуулуктарды жана көз караштарды кыскача каймана мааниде оозеки түрдө билдирүү [27].

Паремиялар тилдик аң-сезимдин улуттук-маданий өзгөчөлүгүн ачып берет жана ар кандай баалуулуктарды алып жүрүүсү менен тилдеги кыска, нуска курч айтылган тилдик бирдиктер болуп саналат. Бул тилдик бирдиктер белгилүү бир этнолингвوماданий коомчулуктун психикалык образдарынын маданий өзгөчөлүгүн объективдештирет. Белгилүү бир лингвوماданияттын өкүлдөрүнүн тилдик ишмердүүлүгүнүн семиотикалык коддолгон натыйжалары маданий мурасты түзөт. Алар менен таанышуу жеке адамдардын жана жалпы коомчулуктун тилдик аң-сезиминин калыптанышына чоң таасир этет. Е.Ф. Тарасовдун пикири боюнча, маданий объектилер жөнүндөгү билим эки жол менен түзүлөт: биринчиден, аң-сезимдин ички элестерин талдоо аркылуу (эгер алар сыртка чыгарылган болсо), экинчиден, маданий объектилердин өздөрүн талдоо аркылуу. [25, с. 27].

Макал-лакаптар туруктуу, кыска, образдуу жана дидактикалык мүнөзгө ээ, нукура элдик чыгарма, бир ооздон чыгып, жүздөгөн кулакка кирип, жер кыдырып, жеңил кабыл алынып, жалпы элдик мурас катары эсептелген тилдик даяр жана курч таасирдүү бирдиктер катары аныкталат. Алар элдин жамааттык тажрыйбасын, акылман ой-пикирлерин чагылдырган, кылымдар бою коомдук-социалдык нормаларды жана баалуулуктарды өткөрүп берүү функциясын аткарган элдик оозеки чыгарма.

Орус окумуштуусу Г. Л. Пермяков макал-лакаптарды “логикалык-семиотикалык структуралар” катары мүнөздөп, аларда элдин дүйнө таанымы, жашоо философиясы, жүрүм-турум эрежелери жана адеп-ахлак принциптери топтолгон түрдө берилерин белгилейт. Ал макал-лакаптарды үч негизги белгилер менен мүнөздөйт: *туруктуулук* (структуралык өзгөрбөстүк), *кыскалыгы* (максималдуу маалыматты минималдуу формада берүү) жана *образдуулук* (метафоралык же символдук мааниде) [14, с. 136].

В.П. Жуков макал-лакаптардын лингвистикалык табиятына токтолуп, аларды фразеологиялык бирдиктердин өзгөчө түрү катары каратат. Макалдар башка фразеологиялык

бирдиктерден айырмаланып, синтаксистик жактан бүтүн сүйлөм түзүп, өз алдынча баяндама бере алат. Бул аларга автономдуулук берет жана текстте катышып, аргументтин же жыйынтыктын ролун аткара алат [8, с. 27].

Макал-лакаптардын негизги функциялары төмөнкүлөр:

- *Дидактикалык функция* – адеп-ахлак нормаларын жана жашоо эрежелерин үйрөтүү;
- *Регулятивдик функция* – коомдук жүрүм-турумду жөнгө салуу, социалдык ролдорду аныктоо;
- *Когнитивдик функция* – элдик билимди, тажрыйбаны сактоо жана өткөрүп берүү;
- *Экспрессивдик функция* – сөзгө образдуулук, эмоционалдуулук берүү.

Ал эми кыргыз изилдөөчүсү С. Закиров макал, лакаптар аркылуу берилип жаткан идеялар элдик оозеки чыгармалардын башка жанрларына салыштырганда кээ бир бөтөнчөлүктөргө ээ боло турганын белгилеп кетет. Коомдук ан-сезимдин формалары катары макал, лакаптар тигил же бул топтун кызыкчылыгы көздөп кызмат кылагандыгын, тике маанисинде объективдүү чындыкты көрсөтөөрүн, элдин жашоо шартына жараша маанисин өзгөрүп кеткендиги, турмуш көрүнүштөрүн өзүнчө формада, ыкта сыпаттагандыгы менен да айырмалана тургандыгын белгилейт [9, с. 73-84].

Аксиологиялык аспектиде макал-лакаптар баалуулуктардын вербалдык репрезентациясынын өзгөчө формасы болуп саналат. Алардын аркасы менен коомдун “*жаакшы-жаман*”, “*туура-туура эмес*”, “*жаакшы-жаман*”, “*татыктуу-татыксыз*” сыяктуу түшүнүгү калыптанат жана бекемделет. Ар бир макал белгилүү бир баалоочу позицияны чагылдырат жана адамдардын жүрүм-турумуна багыт берет.

Үй-бүлөлүк тематикадагы макал-лакаптар өзгөчө кызыкчылык жаратат, анткени алар коомдун эң башкы институтунун – үй-бүлөнүн идеалдуу моделин, анын мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелердин нормаларын, ролдордун бөлүштүрүлүшүн жана адеп-ахлактык милдеттерди чагылдырат. Мындай макалдар тарбиялык каражат катары кызмат кылып, урпактан-урпакка үй-бүлөлүк баалуулуктарды өткөрүп берет.

Демек, макал-лакаптардагы баалуулуктардын улуттук өзгөчөлүктөрүн түшүнүү үчүн аларды конкреттүү маданий контекстте кароо зарыл, муну лингвомаданият таануу жүзөгө ашырат.

2.3. Макал-лакаптардын лингвомаданий мүнөздөмөсү

Лингвомаданияттануу (лингвокультурология) – тил менен маданияттын өз ара байланышын изилдеген, тилдин маданияттын чагылдырылышы, интерпретациясы жана өндүрүүчүсү катары каралышын өйрөнүүчү илимдин тармагы. В.А. Маслованын аныктамасына ылайык, лингвомаданияттануу “тилдик белгилердин маданий семантикасын изилдейт, алар тарыхый-маданий контекстте пайда болгон жана өзүнүн маданий мазмунун сактап калат” [10, с. 208].

Макал-лакаптар лингвомаданий изилдөөнүн өзгөчө объектиси болуп саналат, анткени алар элдин маданий коддорун, архетиптерди, символдорду жана баалуулук багыттарды камтыйт. В.В. Воробьев белгилегендей, паремиялар “маданияттын лингвосемиотикалык бирдиктери” катары кызмат кылып, маданий маалыматты туруктуу лингвистикалык формада сактайт жана трансляциялайт [4, с. 336].

Кыргыз маданиятында үй-бүлө институту борбордук орунду ээлейт. Бул көчмөн жашоо образынын (уруу, тукум түзүмү), патриархалдык коомдук мамилелердин, ислам диний маданиятынын жана улуттук салт-санаанын таасирин чагылдырат. Кыргыз дүйнө таанымында үй-бүлө жөн гана биологиялык же экономикалык бирдик эмес, ал социалдык тартиптин, руханий баалуулуктардын жана маданий үрп-адаттардын негизи болуп саналат [1].

Кыргыз макал-лакаптарында үй-бүлө төмөнкү маданий концепттер аркылуу репрезентацияланат:

- **Урмат-сый** – кичүүлөрдүн улууларга, балдардын ата-энеге, келиндердин кайненелерге карата мамилелеринин негизги нормасы. Бул вертикалдык иерархияны чагылдырат.

- **Ынтымак** – үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы ынтымактуулук, бирдик, өз ара жардам. Коллективисттик баалуулуктардын көрүнүшү.

- **Тарбия** – балдарды тарбиялоодогу, элдик даанышманды жана нормаларды берүүдөгү ата-эненин жоопкерчилиги.

- **Эмгек** – үй-бүлөдөгү эмгек бөлүшүү, мээнеткечтик, чарбачылык. Көчмөн жашоо образынын мурасы.

Кыргыз үй-бүлөлүк макал-лакаптарынын өзгөчөлүгү – алардын жөнөкөйлүгү, образдуулугу жана жашоочулугу. Алар абстракттуу моралдык принциптерди эмес, конкреттүү жашоо кырдаалдарына байланышкан практикалык акылдарды берет. Көпчүлүк макалдар метафоралык-символдук мааниге ээ, аларда айыл чарба, жаныбарлар дүйнөсү, табигый кубулуштар менен байланышкан образдар колдонулат.

Мындай макал-лакаптар кыргыз элинин дүйнө таанымын, маданий жана тарыхый тажрыйбасын, жашоо философиясын чагылдыруу менен бирге, азыркы учурда да үй-бүлө мамилелерин жөнгө салуучу, баалуулуктарды калыптандыруучу каражат катары кызмат кылууда.

3. Үй-бүлө концептин талдоонун жыйынтыктары жана талкуулоо

Жогоруда каралган теориялык жоболор кыргыз макал-лакаптарындагы үй-бүлөлүк баалуулуктардын конкреттүү материалдарын талдоого методологиялык негиз болуп кызмат кылат.

Адам баласынын жашоосундагы эң маанилүү жана баалуу нерсе – бул үй-бүлө, ал ар дайым ар кандай коомдун пайдубалы болуп келген жана болуп кала берет. Ар түрдүү маданияттарда үй-бүлөлүк баалуулуктар борбордук орунду ээлейт жана ээлеп келген, жеке мамилелерди гана эмес, социалдык пайдубалдарды да аныктайт. Үй-бүлөлүк баалуулуктар – бул адамдын үй-бүлөгө жана анын жашоодогу жана коомдогу ролуна болгон мамилесин калыптандыруучу адеп-ахлактык, маданий жана социалдык көз караштардын жыйындысы. Кыргыздарда үй-бүлө гармония менен бакыттын негизи катары кызмат кылып келген жана ал муундан муунга өтүп, өзүнүн баалуулугун бекемдеген. Мунун мисалдары болуп тилдик ар түрдүү каражаттар эсептелет: макал-лакаптар, идиомалар, фразеологизмдер, эпикалык чыгармалар ж.б.

Бардык маданияттарда үй-бүлө жана анын ичиндеги мамилелер жөнүндө көптөгөн макал-лакаптар жана учкул сөздөр бар: күйөөсү менен аялынын, балдары менен ата-энесинин, бир туугандардын, кайнене менен келиндин, келин менен кайын эже-синдинин, кайын ага-ининин жана башкалар.

Изилдөөнүн бул этабында биз кыргыз макал-лакаптарынын семантикалык талдоосу жана аксиологиялык интерпретациясы аркылуу үй-бүлө институтунун борбордук баалуулуктарын аныктайбыз. Чогулган материалдын негизинде кыргыз үй-бүлөсүнө мүнөздүү төрт негизги баалуулукту бөлүп чыктык: *урмат-сый* (вертикалдык иерархия жана улууларга сый көрсөтүү), *ынтымак* (үй-бүлөлүк бирдик жана өз ара жардам), *тарбия* (муун алмашуу жана элдик акыл-нусканы өткөрүп берүү) жана *эмгек* (мээнеткечтик жана жоопкерчилик). Ар бир баалуулукту өзүнчө карап чыгабыз.

3.1. Үй-бүлө институтунун негизги баалуулуктары

А) Урмат-сый баалуулугу:

1. Үй-бүлөдөгү чоң-ата, чоң-эненин ролу. Үй-бүлөнүн улуу мүчөлөрү чоң ата, чоң эне, ата-эне, ага-эже жана ата-эненин улуу туугандары болуп эсептелет, алар кыргыз маданиятында өзгөчө статусту ээлешет. Чоң ата жана чоң эне үй-бүлөдөгү эң сый-урматка ээ адамдар, алар үйдөгү маанилүү маселелерди чечүүдө, үйдө ынтымакты сактоодо, балдарды тарбиялоодо, жашоо тажрыйбасын жана адеп-ахлак принциптерин кийинки муунга өткөрүп берүүдө маанилүү ролду ойношат. Үйдөгү жаш муундарга акыл айтып, неберелерди

адептүүлүккө, намыстуулукка, мекенчилдикке, илимдүү-билимдүү болууга, үй-бүлөдөгү улуу-кичүүгө сый-урмат менен мамиле кылууга үйрөтүшөт. Ошондуктан, элибизде “Акылдуу карыя – агып жаткан дарыя” [20]. деген макал бекеринен айтылып калган эмес. Демек, алар көптү көргөн, акылга бай жана даанышман, сыйлуу үй-бүлө мүчөлөрү.

Кыргыз маданиятында чоң ата жана чоң энени төргө өткөрүп сыйлашат, дасторконго тамак келгенде үй-бүлөнүн эң улуусу баштайт, бала-чакалар дасторконго биринчи кол созушпайт, үйгө киргенде аларга жол бошотушат, үйдүн төрүнөн орун беришет, анткени, кыргыз маданиятында улууларды сыйлоо үй-бүлөлүк нормалардын эң негизгилеринен болуп саналат, муну “Улууга – урмат, кичүүгө – сый” деген макал далилдеп турат.

2. Үй-бүлөдөгү ата-эненин ролу. Үй бүлөдөгү кийинки сыйлуу адамдар ата-эне, “Ата – мекен, эне – нур”. Бул макалдагы “Мекен” деген сөз “үй, жашоонун тиреги, жер” деген маанилерди берет, демек, ата үй-бүлөнүн пайдубалы, негизи – ал үйдү коргойт, үй-бүлөнү жашоого керектүү нерселер менен камсыз кылат, ошол үй-бүлө үчүн жооптуу, анын өзөктүн түзөт, б.а., **ата** – бул жер, үй жана үй-бүлө таянган таяныч. Ал эми **эне** – нур, демек, үй-бүлөнүн руханий жарыгы, үйгө жылуулук, сүйүү, мээрим жана ырайым тартуулаган инсан, баланы жарык дүйнөгө алып келет, багып өстүрөт, тарбиялайт жана очокту сактайт. Бул макалдын жалпы мааниси: ата үй-бүлөнүн колдоочусу, материалдык пайдубалы, ал эми эне – руханий жана эмоционалдык борбор, үйдүн куту, алар биргелешип коомго жаңы атуулдарды тарбиялап өстүрүп, жаңы үй-бүлөнү жаратышат, адамзат тукумунун улануусуна активдүү салым кошушат, демек, алар кичинекей мекендин башчысы, коргоочусу, жооптуусу, куту, жарыгы, бул “Ата – аска тоо, Эне – оргуган булак ...” деген макалда чагылдырылып турат. Демек, макалдар кыргыздын салттуу дүйнө таанымын чагылдырат, кыргыз тилинде ата-эне тууралуу терең маанидеги макал-лакаптар (200дөн ашык) кеңири таралган, мисалы:

- “Ата болуш – ардак, эне болуш – сыймык” [20] – Макалада ата-эненин социалдык функциясы – ата-эненин ролдорунун гендердик дифференциациясы ар-намыс, ардактуу болуу – коомдук статусу, сыймыктуу болуу – үй-бүлө ичиндеги адилеттүү бийлик, аброй категориялары аркылуу чагылдырылган.

- “Ата данкы, эне баркы – балага дем” [20] – Үй-бүлөлүк социалдык капитал символикалык ресурстардын муундан муунга өтүү концепциясын чагылдырат: атанын кадыры, авторитети, эненин баркы жана материалдык/руханий ресурстары баланын социалдашуусунун негизи катары кызмат кылат.

- “Ата даңкы менен кыз өтөт, мата даңкы менен боз өтөт” [20] – Аталык иденттүүлүк – салттуу коомдогу символикалык алмашуу механизмин көрсөтөт, мында атанын кадыр-баркы кызынын үй-бүлөлүк келечегин аныктайт (буюмду анын материалынын сапаты боюнча баалаганга окшош). Тилекке каршы, азыркы учурда атасынын кызмат орду да кызынын жакшы, бай жерге күйөөгө чыгуусуна түрткү болгон учурлар көп кездешүүдө, анткени бул азыркы жаштардын арасында руханий баалуулукка караганда материалдык баалуулукка көңүл буруу жайылып бара жатат.

- “Ата жакшы – уул жакшы, эне жакшы – кыз жакшы” – Ата-эненин гендердик модели – баалуулуктардын гомосоциалдык [16, с. 256] берилиш принцибин чагылдырат, мында ата-эне бала үчүн үлгү болуп кызмат кылат.

Жалпысынан алганда, жогорудагы макалдар салттуу кыргыз маданиятында патриархалдык, гендердик дифференциацияланган үй-бүлө моделин чагылдырат. Алар ата-эненин коомдук абройу жана үй-бүлөдөгү ролу баланын социалдашуусунун негизги факторлору экенин көрсөтөт, мында ата-эне бала үчүн социалдык үлгү жана символикалык капитал катары кабыл алынат.

3. Үй-бүлөдөгү **башка улуу мүчөлөргө болгон урмат-сый**. Кыргыз маданиятында үй-бүлөдө башка да сыйлуу мүчөлөр бар: ага-эже, ата-энелердин улуу туугандары (таякелер, жеңелер). Кыргыз элинде негизинен коллективизм артыкчылык кылат – бир уруудан тараган адамдар жакшылыкта да, кайгы-муңда да, той-тамашада да бири-бирине колдоо көрсөтүшөт. Ошондуктан ар бир үй-бүлөдө жакын туугандарга урмат-сый менен мамиле кылуу бекем калыптанган социалдык норма болуп эсептелет.

Үй-бүлөнүн кичүү мүчөлөрү өзүнүн улуу ага-эжелерине "сиз" деп кайрылышат, алардын акыл-кеңештерин сыйлап угушат жана тапшырган тапшырмаларын каршылыксыз аткарышат, улуулар кичүүлөргө үлгү. Үй-бүлөдөгү мындай тарбия кылымдардан бери уланып келе жаткан маданий баалуулук болуп, ал азыркы учурда да өз актуалдуулугун жоготкон жок.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында ага-эжелерге болгон урмат-сыйды чагылдырган макалдар да кеңири таралган:

- *"Агасы минген атты – униси минет, атасы салган кушту – баласы салат"* [9] – улуулардан кийин болуу, алардын артынан жүрүү принцибин билдирет.

- *"Аганы көрүп уни өсөт, эжени көрүп сиңди өсөт"* [9] – улуу туугандардын үлгү болуу ролун көрсөтөт.

- *"Ага ордун уни басат"* [9] – муундан муунга өтүүчүлүк жана социалдык ролдордун берилиши.

- *"Ага тууган кимде жок, сыйлашпаса жатча жок"* [9] – туугандык байланыштын маанилүүлүгү жана өз ара урмат-сыйдын зарылдыгы.

- *"Эженин кийгенин (эскисин) сиңди кийет"* [9] – кичүү туугандын улууга карата сый-урматы экендигин чагылдырат.

- *"Эжелүү кызга тон кайда"* [19] – улуу эжелердин кийинки туугандарына болгон камкордугун билдирет.

- *"Агайын таттуу болсо – ат көп"* [19] – туугандар арасындагы ынтымактын материалдык жана социалдык артыкчылыгын белгилейт.

- *"Ага сөз – алтын сөз"* [19] – улуу туугандын кеңешинин баалуулугу жөнүндө өтө таамай айтылган, тарбиялык мааниси чон макал.

Ошентип, урмат-сый кыргыз үй-бүлө институтунун фундаменталдык баалуулугу болуп саналат. Ал **вертикалдык** (чоң ата-эне → ата-эне → балдар) жана **горизонталдык** (ага-эже → ини-сиңди) өлчөмдөрүн камтыйт. Үй-бүлөдөгү иерархиялык урмат-сый системасы социалдык тартипти, муундар ортосундагы байланышты жана маданий мурастын берилишин камсыз кылат [13; 24]. Чоң ата-эне даанышмандыктын жана тажрыйбанын булагы, ата-эне материалдык-руханий пайдубалдын өзөгү, ал эми ага-эже үлгү жана тарбиянын биринчи мектеби катары кызмат кылышат. Кыргыз оозеки чыгармачылыгындагы макалдар бул баалуулуктардын терең руханий маанисин жана коомдук функциясын ачык көрсөтөт. Урмат-сый – бул жөн гана этикалык норма эмес, кыргыз менталитетинин, улуттук иденттүүлүктүн жана үй-бүлөлүк турактуулуктун фундаменти.

Б) Ынтымак баалуулугу (үй-бүлөдөгү биримдик принциби):

Ынтымак – үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы биримдикти, өз ара колдоону жана ырааттуу мамилелерди билдирген социалдык-психологиялык баалуулук. Кыргыз дүйнө таанымында ынтымак үй-бүлөдөгү бактылуулуктун жана турактуулуктун негизи болуп саналат. Ал эмоционалдык жакындыкты, коллективдүү жоопкерчиликти жана муундар аралык байланышты камтыйт. Бул концепция кыргыз тилиндеги макалдарда абдан ачык, так чагылдырылат, мисалы:

- *"Ынтымак бар жерде – ырыс бар"* / *"Ырыс алды – ынтымак"* [19] – үй-бүлөлүк биримдик материалдык бакубаттуулуктун, ички тынчтыктын жана жылуу мамилелердин булагы. Ынтымак балдарды достукка жана кайрымдуулукка тарбиялайт.

- *"Ага-тууган ынтымактуу болсо – ат көп, абысындар ынтымактуу болсо – аш көп"* [19] – эркек туугандардын ортосундагы ынтымак үй-бүлөгө күч, байлык жана өз ара колдоо алып келет, ал эми аялдардын (келиндер, абысындар) ынтымагы үйгө жылуулук, тартип жана бакубаттуулук жаратат, бүлөдөгү кийинки муундарга үлгү болот.

- *"Ырынан чыры көп"* – ынтымак өркүндөөнүн шарты, ал эми талаш-тартыш кыйынчылык алып келет, үйдөн береке кетет, балдардын психикасына доо кетирет.

- *"Ынтымак болбосо – мал өспөйт, тынчтык болбосо – эл өспөйт"* [19] – ынтымак үй-бүлөдөгү экономикалык жана социалдык жактан өнүп-өсүүнүн мааниси, жакшы жашоонун концепциясы.

Демек, ынтымак үй-бүлө институтунун өзөгүн түзгөн баалуулук болуп, ал социалдык турактуулукту, экономикалык бакубаттуулукту, эмоционалдык жылуулукту жана жүрүм-турум нормасын камсыз кылат. Бул макалдар ынтымакты материалдык (мал-мүлк, ырыс) жана руханий (достук, тынчтык) өнүгүүнүн алкагы катары көрсөтөт. Үй-бүлөдө эркектер жана аялдардын ынтымагы бирдей маанилүү: биринчиси – тышкы, саясий турактуулук, экинчиси – ички гармония. Ынтымак жок жерде – коомдук жана чарбачылык жактан алсыздык келип чыга тургандыгын айгинелейт.

В) Үй-бүлөдө балдарды тарбиялоо баалуулугу:

Тарбия – бул кыргыз үй-бүлөсүнүн борбордук функциясы, ал адеп-ахлактык, “жүрүм-турум, маданий жана социалдык нормалардын муундан-муунга өткөрүлүп берилишин камсыз кылат” [22]. Салттуу кыргыз коомунда тарбия жөн гана билим берүү эмес, балдарга улуттук баалуулуктарды, урматтоону, ар-намысты, эмгекчилдикти жана мекенчилдикти сиңирүү болуп саналат. Үй-бүлөлүк тарбиянын негизги принциби – ата-энелер, чоң ата, чоң энелер жана үйдөгү улуулар балдар үчүн үлгү болуп саналат. Кыргыз макалдарында тарбиянын ыкмалары, максаттары жана натыйжалары ачык чагылдырылган, мисалы:

- *"Ата көргөн – ок жонор, эне көргөн – тон бычар"* [19] – үй-бүлөдө гендердик ролдордун берилиши: балдар ата-энесин үлгү катары көрүп өсүшөт, практикалык тарбия алышат.

- *"Бала тукум, тарбия – кыргын"* [17] – баланын генетикасы маанилүү, бирок тарбия анын келечегин аныктайт, демек, үйдөн көргөн тарбия негизги болуп саналат.

- *"Баланын жаманы – өзүңө, жакшысы – элге"* [17] – жакшы тарбияланган бала коомго пайда, жаман тарбия үй-бүлөгө уят алып келет.

- *"Адепсиз бала – атасыз жетим"* [17] – адеп-ахлак тарбиясынын негизги шарты, тарбиясы жок бала ата-энеге наалат, уят алып келет.

- *"Баланы бир адам төрөйт, бир элет өстүрөт"* [17] – тарбия жеке үй-бүлө эмес, бүткүл коомдун милдети, демек, тарбиянын коом – бакча, мектеп, университет ж.б. да береиши зарыл деген маани бул макалдын негизин түзөт.

Үй-бүлөдөгү жоопкерчиликтерди бөлүштүрүү гармонияга өбөлгө түзөт, мында ар бир адам өзүнүн жеке каалоолоруна, көндүмдөрүнө жана өнүгүү артыкчылыктарына жараша салым кошот. Бала кол арага киргенде ата-энесинин жардамчысы, колдоочусу, эмгекке кылууга, адилеттүү, намыстуу, адамгерчиликтүү болууга тарбияланат.

Ошентип, тарбия кыргыз үй-бүлөсүндө комплекстүү процесс болуп, ал үлгү көрсөтүү (ата-эненин жүрүм-туруму), адеп-ахлак принциптерин сиңирүү жана коллективдүү жоопкерчиликти камтыйт. Макалдар тарбиянын эки маанилүү аспект белгиленет: **жекелик** (ата-эненин милдети) жана **коомдук** (бүткүл коомдун ролу). Гендердик дифференциация (ата → уул, эне → кыз) салттуу социалдык ролдордун репродукциясын камсыз кылат. Тарбиянын натыйжасы үй-бүлөнүн гана эмес, бүткүл коомдун социалдык капиталы болуп саналат [21].

Г) Үй-бүлөдөгү эмгектин баалуулугу:

Эмгек – кыргыз үй-бүлөсүнүн материалдык жана руханий турактуулугунун негизи. Салттуу көчмөн жашоо-турмушунда эмгек жөн гана аман калуунун каражаты эмес, ошондой эле адамдын адеп-ахлактык сапатынын, үй-бүлөдөгү ордунун жана коомдогу кадыр-баркынын көрсөткүчү болгон [13]. Үй-бүлөдөгү эмгектик функциялардын гендердик жана курактык бөлүштүрүлүшү так аныкталган: эркектер малчылык, уруксаттар жана үй-бүлөнүн коопсуздугу үчүн жооптуу болушса, аялдар үй чарбасы, тамак-аш жана бала багуу менен иштешет. Эмгекчилдикке тарбиялоо эрте курактан башталат, балдар үй-бүлөлүк милдеттерди аткарууга бириндеп кошулушат. Кыргыз макалдары эмгектин баалуулугун, жалкоолукту сыңдоону жана үй-бүлө мүчөлөрүнүн милдеттери туурасында терең даанышмандыкты камтыйт, мисалы:

- *"Эне эмгеги – эл байлыгы"* [17] – аял үйдүн куту гана болбостон, балдарды эмгекчилдикке тарбиялоодо да негизги ролду аткарат. Үй эмгеги коомдун репродуктивдүү [26] негизин түзөт, анын мааниси материалдык эмгекке барабар.

- "*Эркек малга – аял балага*" [19] – гендердик эмгек бөлүштүрүүсү: эркек тышкы чарбалык функцияларды, аял ички репродуктивдүү функцияларды аткарат.

- "*Кыздуу үйдө кыл жатпайт*" [19] – үй-бүлөдөгү кыздарды энелер жана эжелер (кыздар, келиндер) эмгекчилдикке, турмушка даярдашат, үйдүн тазалыгын, тартибин жана жалпы жыргалчылыгын камсыз кылууга үйрөтүшөт.

- "*Кары келсе ашка, жаш келсе ишке*" [9] – курактык эмгек бөлүштүрүү: жаштар физикалык эмгекти аткарышат, ал эми карыялар тажрыйбасы жана кеңештери менен салым кошушат.

- "*Тарбия үйдөн баиталат*" [17] – эмгек тарбиясы үй-бүлөдөгү ата-ненин балдарды тарбиялоодогу биринчи милдети болуп саналат, балдар эмгек кылууга ата-энесинин жүрүм-турумунан, иш аракеттеринен үлгү алышат.

Эмгек кыргыз үй-бүлөсүндө экономикалык, адеп-ахлактык жана социалдык функцияларды аткарат. Бул макалдар эмгектин үч өлчөмүн чагылдырат: **гендердик** (эркек/аял ролдору), **курактык** (жаш/кары милдеттери) жана **тарбиялык** (балдарды эмгекке үйрөтүү) [23]. Гендердик эмгек бөлүштүрүү комплементардык принципке негизделет – эркектин тышкы жана аялдын ички эмгеги бирдей баалуу жана үй-бүлөнүн турактуулугу үчүн зарыл. Эмгек тарбиясы социализациянын борбордук элементи болуп, баланы жоопкерчиликтүүлүккө, чыдамкайлыкка жана коомдук пайдалуулукка тарбиялайт. Курактык иерархия эмгек процессинде сакталат, бирок ар бир муун өзүнүн салымын кошот.

КОРУТУНДУ

Кыргыз макалдарындагы үй-бүлөлүк баалуулуктардын изилдөөсү төмөнкү жыйынтыктарга алып келди:

1. НЕГИЗГИ БААЛУУЛУКТАР: Кыргыз үй-бүлөсүнүн негизги төрт борбордук баалуулугу аныкталды жана талданды – *урмат-сый* (иерархиялык тартип), *ынтымак* (биримдик), *тарбия* (социализация) жана *эмгек* (жоопкерчилик). Алар салттуу дүйнө таанымдын негизин түзөт.

2. ФУНКЦИЯЛАР: Макалдар үй-бүлө институтунда негизги үч функцияны аткарат: дидактикалык (тарбиялоо), регулятивдик (нормаларды бекемдөө) жана когнитивдик (билимди сактоо).

3. СТРУКТУРА: Үй-бүлөлүк баалуулуктар вертикалдык (чоң ата-эне → балдар) жана горизонталдык (туугандар) мамилелерди камтыйт. Гендердик жана курактык дифференциация да белгиленди.

4. АКТУАЛДУУЛУК: Кыргыз макалдарда чагылдырылган баалуулуктар азыркы учурда да актуалдуу, бирок глобалдашуунун таасири астында бир кыйла деңгээлде трансформацияланууда (материалдык баалуулуктардын басымдануусу).

5. ИЛИМИЙ МААНИСИ: Изилдөө аксиологиялык лингвистика жана лингвомаданияттануунун алкагында кыргыз паремиологиясынын биринчи комплекстүү талдоосун сунуштайт. Келечектеги изилдөөлөр үчүн: башка түрк элдеринин макал-лакаптары менен салыштырма талдоо, заманбап жаштардын үй-бүлөлүк баалуулуктарынын өзгөрүшү, диалекттик варианттардын изилдөөсү маанилүү деп эсептелет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Акматалиев А.А. Кыргыз үй-бүлөсүнүн социологиясы. – Бишкек: КРСУ, 2005.
2. Арутюнова Н. Д. Неопределенность признака в русском дискурсе // Логический анализ языка. Истина и истинность в культуре и языке. М.: Наука, 1995. С. 182–189.
3. Арутюнова, Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
4. Воробьев В. В. Лингвокультурология: Монография. – М.: РУДН, 2008. – 336 с.
5. Виндельбанд В. История и естествознание // Виндельбанд В. Прелюдии. М., 2007. С. 137–338.
6. Вольф, Е.М. Функциональная семантика оценки. — М.: Едиториал УРСС, 2002.— 280 с.

7. Грайс Г. П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М.: Прогресс, 1985. С. 217–237.
8. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. М., 1991. 536 с.
9. Закиров С. Кыргыз элинин макал, лакаптары. Кыргыз ССР илимдер академиясынын басмасы. – Фрунзе, 1962. – 127 бет. <https://elib.manas.edu.kg/book/5327-0025159.pdf>
10. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001.- 208
11. Квашина В. В. Проблемы аксиологии в современном языкознании /В. В.Квашина // Вестник Челябинского Государственного педагогического университета.— Челябинск, 2013.— № 2.— С. 181–189.
12. Kovshova M. L. Linguoculturological method in phraseology. Culture codes. Librokom; 2013: 456. (In Russ.).
13. Молдокасымов К.С. Кыргыз этнопедагогикасынын негиздери. – Бишкек: Мектеп, 1996.
14. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988. – 136.
15. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре // Культурология. XX век: антология. М., 1995. С. 54-55.
16. Синельников А. С. [Гомосоциальность](#) // [Словарь гендерных терминов](#) / Под ред. [А. А. Денисовой](#). — М. : Информация XXI век, 2002. — 256 с.
17. Сооронов О. Кыргыз макал-лакаптары. – Фрунзе: Мектеп, 1978.
18. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996.
19. Усупбеков Ш., Макал-лакаптардын тарбиялык мааниси. – Ф., «Мектеп», 1967. <https://bilim.akipress.org/kg/news:366792/?f=cp>
20. Шамбаев С. Кыргызские пословицы, поговорки и изречения. –Ф.: Мектеп, 1979. – 340 с.
21. Bourdieu P. The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. – New York, 1986.
22. Coleman J.S. Social Capital in the Creation of Human Capital // American Journal of Sociology. – 1988. – Vol. 94.
23. Parsons T., Bales R.F. Family, Socialization and Interaction Process. – Glencoe: Free Press, 1955.
24. Radcliffe-Brown, A. R. (1952). Structure and Function in Primitive Society. London: Cohen & West.
25. Tarasov E.F. The Prolegomena to the language consciousness theory. Journal of Psycholinguistics. 2014; 22:24-35. (In Russ.).
26. Chodorow, N. (1978). *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley: University of California Press.
27. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%84>)